

"ПАМ'ЯТІ СЬОГО НЕЗВИЧАЙНО ЕНЕРГІЙНОГО ТА СИМПАТИЧНОГО ЧОЛОВІКА"*

(До 150-річчя від дня народження М. О. Дикарєва)

Василь Чумаченко

* Слова І. Франка з "Передмови" до "Посмертних писань Митрофана Дикарєва з поля фольклору й мітології" (Львів, 1903. - С. XI).

Український етнограф і фольклорист М. А. Дикарєв (1854-1899 рр.), який жив і працював за межами України, писав, що його життя "розпадається на два періоди: 1-й - період знятої боротьби за шматок хліба і другий - період збирання етнографічного матеріалу"¹.

Перший з них починався на воронезькій землі. Народився вчений 31 травня 1854 року (за старим стилем) у слободі Борисівка Валуйського повіту Воронезької губернії. Його батько, Олексій Олександрович, син священика, не отримавши через кульгавість шкільної освіти, почав свою службу паламарем, а закінчив псаломщиком. Мати, Наталя Вікторівна Крамарєва (звідси майбутній псевдонім Митрофана Олексійовича - М. Крамаренко), також походила з родини священика слободи Миколаївка Вовчанського повіту. "Батьки мої завжди жили бідно, - згадував учений, - і своїм становищем, світоглядом і мовою майже нічим не відрізнялися від навколишніх селян-малоросів. І моє дитинство минуло у середовищі селянських дітей. Ці обставини згодом допомогли мені зібрати більш докладні відомості про духовне життя борисівців"².

Грамоти його почала навчати бабуся по батькові і так вимучила хлопця незрозумілим церковнослов'янським псалтир'ям, що надовго відбила в нього бажання до науки. У 1863 році хлопчик вступив до Воронезької бурси, де вихованців через нестачу книг так, власне кажучи, нічому не вчили. Підручники видавали по одному на двох або трьох учнів, та й то не всім, годували й зовсім кепсько. До Різдва охлялу дитину поклали в лікарню, з якої за порадою лікаря забрали до канікул додому. Потім він ще три роки пробув у бурсі, нічого не вивчаючи. До кінця четвертого року М. Дикарєву загрожувало відрахування з училища "за лінощі". Бабуся за порадою наглядача взяла його з бурси до іспитів, а після канікул відвезла в Бирючинське духовне училище. Тут Митрофанові довелося починати навчання спочатку. За рік він уже був одним з кращих учнів. По закінченні курсу в училищі юнак був визнаний першим латиністом, другим з математики і четвертим у знанні російської граматики.

У 1870 році після вступних іспитів Митрофана Олексійовича прийняли до Воронезької духовної семінарії, де він старанно вивчає латинську, німецьку, а згодом і французьку мови, інших же предметів майже не вивчав, тому був залишений на другий рік в "нижчому" відділенні. З відомих причин він вибув із третього класу семінарії в квітні 1876 року. В атестаті написали, що вигнаний "за цілковиту неблагонадійність".

"Тоді ж таки, - згадує Дикарєв, - мене віддали під нагляд поліції, а в жовтні того ж року через волосне "правління" мені повідомили, що "за всепідданийшим донесенням керуючого міністерством внутрішніх справ його І. В. государ Імператор повеліти зволив справу про колишнього учня Воронезької духовної семінарії Дикарєва подальшим виробництвом припинити, зробивши йому, Дикарєву, суворе попередження за протизаконне переховування у себе книжок і брошур злочинного змісту"³. І хоч велено було семінарському начальству замість одиниці поставити з поведінки трійку, погана атестація укупі з безпросвітними злиднями назавжди перекирили невдатному семінаристові шлях до здобуття вищої освіти.

З травня по жовтень 1876 року він жив удома. Цього року на Воронежчині був недорід. Родина харчувалася самими коржами із суміші висівок і товченої картоплі. Нестатки змусили Митрофана разом з батьком піти на поденну роботу: молотили ціпом чужий хліб, возили з поля снопи, працювали на кінній молотарці, одержуючи по 25 копійок на день на хазяйських харчах. У жовтні він переселився у Воронеж, де до Різдва 1876 року перебивався уроками, а в січні 1877 року виїхав в Острогозький повіт домашнім учителем до дрібного землевласника.

Літературну діяльність Дикарєв почав ще в стінах семінарії статтею, сюжет якої був узятий з народного побуту. Стаття ця була опублікована в 1876 році у "Воронезькому телеграфі" під

заголовком "Мандругат". Після того він вміщував усілякі дрібнички в тій же газеті, а також у "Воронезьких Губернських..." і "Російських Відомостях".

Через півтора року Дикарев залишився без роботи і місяців зо три проживав то у Воронежі у знайомих, то в селі Терновому у брата-дядька. У вересні 1878 року йому вдалося влаштуватися помічником волосного писаря в с. Євдовині Землянського повіту, звідки потрапив помічником волосного писаря в село Гибовище, а незабаром - на ту ж посаду в село Підгірне неподалік Воронежа.

Близько місяця Дикарев жив у Воронежі безробітним, доки його не запросили в чайний магазин конторником, касиром і оцінювачем будинків у 2-е російське страхове Товариство. На всіх цих посадах він отримував по 20 руб. на місяць, висиджуючи щоденно від 9 до 23 години, за винятком годинної перерви на обід. Через чотири місяці Митрофан Олексійович запропонував хазяїнові скоротити час служби з 9 до 16 години. У свою чергу, той запропонував збільшити платню, але зберегти повний робочий день. Службу довелося залишити.

Невдовзі М. Дикарев влаштувався у Губернський статистичний комітет писарем, а через місяць його запросили на аналогічну посаду у Воронезьке губернське правління на 20 крб. на місяць. Службу в ньому юнак залишив за вельми неприємних обставин. Він був призначений черговим по губернському правлінню в день іменин своєї квартирної господині, і оскільки господиня не могла допустити, щоб він пішов на чергування, не скуштувавши іменинного пирога, спізнитися довелося на цілу годину. Екзекутор доніс виконуючому обов'язки віце-губернатора, що Дикарев зовсім не був на чергуванні. Той усіляко намагався довести, що був, і лише спізнився, але його заяв не стали перевіряти, а вирішили заарештувати на дві доби, незважаючи на те, що служив Дикарев по вільному найму. Митрофана Олексійовича обурило така несправедливість, тому він, не відбувши арешту, залишив службу. П'ять місяців після того сидів без роботи, своїм жалюгідним виглядом завдаючи суму знайомим.

Нарешті 1882 року М. О. Дикарев знову влаштувався у Губернський статистичний комітет на 25 крб. До кінця 80-х років його платня зросла до 40 крб. на місяць. Під час служби в комітеті на запрошення статистичного бюро при губернській земській управі Дикарев брав участь у подвірному переписові шести повітів Воронезької губернії. Він власноручно переписав понад 10 000 селянських дворів, причому кожному селянинові ставилося понад 100 запитань. Завдяки цьому він пройшов гарну статистичну школу під керівництвом відомого статиста Ф. А. Щербини. "Цій школі, - визнавав пізніше Митрофан Олексійович, - власне, зобов'язаний кращими якостями виданих мною в статистичному комітеті Пам'ятних книжок на 1891 і 1892 рр., а не тому, що вони редагувалися Ф. А. Щербиною, як дехто думає, від цієї редакції він сам відмовився в передмові до останньої книжки"⁴.

Перша велика наукова праця М. Дикарева "Нарис Воронезького міщанського говору, порівняно з україно-руським наріччям" була надрукована 1891 року у "Воронезькому етнографічному збірнику". Автор включив до нього сім з половиною тисяч російських і українських прислів'їв та приказок⁵. У майбутньому планувалося підготувати, за зразком В. І. Даля, малоруський словник. Перша спеціальна етнографічна експедиція відбулася в 1891 році, з липня по вересень. За цей час він, працюючи щодня, зібрав цікавий і різноманітний матеріал у рідній слободі Борисівці Валуйського повіту і придбав собі неоціненного співробітника в особі недавнього випускника сільської школи П. Є. Тарасевського, який служив у волості за 3 крб. на місяць. Ця молода людина, за оцінкою Митрофана Олексійовича, збрала набагато більше матеріалу, ніж він сам. Захопившись етнографією, учений припинив складання малоруського словника, вже записавши на картки понад 30 000 слів. Після смерті вченого вони, за пропозицією І. Франка, були передані бібліотеці Наукового товариства ім. Т. Шевченка з тим, щоб кожен бажаючий міг користуватися ними без обмежень.

Оскільки в комітеті, незважаючи на старання М. Дикарева, ніякого руху по службі і поліпшення матеріального становища не передбачалося, він звернувся з проханням про посаду до керуючого Воронезькою казенною палатою. Той, знаючи Митрофана Олексійовича як "першого працівника у Воронежі", погодився, але обіцянку свою виконав тільки через рік, у 1893 році. А для початку пропонувалася така комбінація: Дикарев мав влаштуватися в палату на один місяць помічником столоначальника або позаштатним чиновником з особливих доручень із платнею 30 крб. на місяць, а по закінченні цього терміну, ознайомившись із діловодством дорученого йому

торговельного столу, обійняти посаду столоначальника. Митрофан Олексійович погодився і подав керуючому прохання.

Тільки-но Митрофан Олексійович досяг поставленої мети, як його, "людину пишучу", запросили в бідний на інтелігенцію Катеринодар завідувати обласною друкарнею з платнею 1200 крб. на рік. Дикарев, навіть будучи "першим працівником у Воронежі", ясно бачив і те, що в палаті його замордують, і вирішив за краще переселитися на Кубань.

Оглядаючись на воронезький період своєї роботи, учений гірко резюмував: "За весь час своєї служби в комітеті я старався, як і скрізь, вийти працею на битий шлях, але на "чиновничому" (урядничому) ринку гнучка спина та притакування начальству з підлим і дурним осміхом мають більшу ціну; тим то я за десять років ні до чого й не дослужився. Щербина хотів, щоб мене, принаймні, обрали членом статистичного комітету, та губернатор на те казав: "Це вже занадто, давати нагороди 300 крб. та ще й членом обирати"⁶. Членом Воронезького статистичного комітету його обрали вже після того, як учений перебрався в Катеринодар. Це стало можливим лише після від'їзду губернатора Куровського, який не міг погодитися, щоб поруч з ним на засіданнях як рівноправний член комітету сидів простий писар.

У Катеринодар Дикарев переїхав у липні 1893 року. Тут на нього чекали нові образи і прикросі. Посада наглядача друкарні ще не звільнилася, тому Митрофану Олексійовичу запропонували тимчасово місце молодшого діловода Обласного правління з утриманням 702 крб. на рік. "Тимчасове" заняття розтяглося на 5 років, а в друкарню, зрештою, замість нього взяли німця з Петербурга.

Як діловод, Дикарев займався касацією рішень станичних (1-ї інстанції), почесних (апеляційних) і волосних судів, багато працював над розв'язанням спірних питань, що зустрічалися в практиці Кубанського обласного правління.

У Катеринодарі йому довелось остаточно розпрощатися з мріями про сімейне щастя. Ще у Воронежі він зустрів жінку, з якою збирався завести "сімейне кубельце". А ще він хотів, щоб з ними разом жила старенька мати. Але непевне матеріальне становище так і не дало змоги йому втілити надію на "кабінетне" життя: 25 крб. на місяць він платив за кімнату, решта грошей блискавично розходилася на великі поштові витрати, на плату численним кореспондентам у багатьох кубанських станицях, на власні наукові поїздки, а головне - на книги. У Катеринодарі не було наукової бібліотеки, і всі необхідні видання доводилося купувати за свої кошти. Крім того, час від часу він передплачував книжки для народу, особливо шевченківський "Кобзар", і роздавав їх безкоштовно з метою народної освіти.

М. Дикарев вважав себе людиною нетовариською, від природи соромливою. За його власним зізнанням, "змалку боявся людей і ховався від них на піч у просо". Зближенню з людьми ставав на перешкоді і притаманний йому максималізм. Критично ставився він і до воронезьких українських діячів. Кубанські ж "діячі", на його думку, і зовсім виявилися завзятими "малоросами".

До нас дійшли лише невеликі і, до того ж, непідписані спогади когось із близьких друзів Митрофана Олексійовича, записані невдовзі після його смерті:

"Восени 1894 року я одержав з Києва звістку, що в Катеринодарі мешкає земляк М. О. Дикарев, який переїхав з Воронежа на посаду в обласне Правління. Не гаючись, я знайшов М. О., котрий дуже зрадів знайомству з земляком, щиро вітав мене і справив на мене найприємніше враження. Жив небіжчик як студент. Невеличка світличка з купами книг і паперів на етажерці, столі, долі, на стінах портрети Шевченка, Котляревського й інших українських письменників, меблі не докучають: два столи, два стільці, ліжка, шафа з одягом, дві скрині з білизною та паперами та й годі.

Небіжчик був середнього зросту, мав високе чоло, темне волосся і сірі очі, з низько насупленими бровами, що надавали небіжчикові суворого вигляду, котрий, однак, прояснювався, коли М. О. розказував щось веселе, особливо з любої йому української етнографії. Взагалі покійний М. О. був людиною упертою, замкненою в собі: дуже неохоче знайомився з людьми. І досі дехто з його співробітників-урядників згадує, що стрічалися з небіжчиком щодня, а тільки з французьких часописів довідалися, що в Катеринодарі проживав досить відомий учений п. Дикарів. Ні в гостину, ні на які зібрання чи святкування М. О. не любив ходити і не ходив. З

початку знайомства нашого він таки учащав до мене, приходячи майже щосуботи "почаювати та побазікати", але згодом ходив зрідка і по ділу. А було те через брак часу. Бо М. О. працював багато й у праці знаходив як обов'язки так і втіху життя. День його минав нескладно: вранці на урядовій службі, по обіді в "столовій" - півгодини гри на гітарі, котрою він крадькома тішився перед чаєм, чи година-друга прогулянки по Красній вулиці. Та й усе. Увесь останній час М. О. сидів поміж книжками. І так щодня майже без змін.

Усім відома любов М. О. до дітей. Він любив забирати їх з собою (мої менші дітки називали М. О. чомусь Шевченком) і водити чи в сад, чи на Кубань, чи на каруселі. М. О. мало й балакав з дітьми, а тільки не відводив від них погляду і так мило-приємно усміхався.

Щодо політичних поглядів, то М. О. був демократом-народовцем *pur Lang*, але уникав будь-якого гуртування, діяльності, займаючись наукою та ще розповсюдженням українських книжок. У характері небіжчика було багато індивідуалізму, який відрізняв його від інших, від земляків з дещо іншими поглядами, які подекуди гостро ставили питання. Але й ці не могли не згадувати і не поважати "прямолінійності" життя небіжчика Дикарева, головною метою діяльності котрого, найбільшими мріями - була доля України...⁷.

Митрофанові Олексійовичу найбільше імпонувало спілкування шляхом листування. А листувався він з найвизначнішими діячами науки й української культури свого часу. Почалося усе з розсилання за безліччю адрес "Воронезького етнографічного збірника". Хтось промовчав, хтось відбувся офіційною подякою. Першим відгукнувся професор Харківського університету Н. О. Сумцов, люб'язний лист якого і надіслані у відповідь свої видання підбадьорили Митрофана Олексійовича. Ще більше щасливих хвилин додало листування з професором І. О. Бодуеном де Куртене, який залюбки і безкорисливо зайнявся його самоосвітою, почавши з надсилання власних книг. Так само з молодим вченим обмінювався працями професор Казанського університету В. О. Богородицький та кілька російських і іноземних учених. Щирих друзів він здобув в особі українських діячів науки і культури: Б. Грінченка, О. Кониського, М. Драгоманова, Хв. Вовка та інших.

Шість років життя в Катеринодарі виявилися для вченого особливо плідними. Вже в рік приїзду в "Кубанських обласних відомостях" публікується його перша робота на місцеву тематику - "До питання про вивчення рослинності Кубанської області"⁸. Це була заявка на серйозне багаторічне дослідження, що увінчалось публікацією "Нарисів з історії народної ботаніки"⁹. Про серйозність намірів поставити етнографічні дослідження в краї на наукову основу свідчать розроблені Дикаревим програми збирання кубанського фольклору, народних переказів, пов'язаних з голодом і холерою, з нагоди приїзду імператора, всеросійського перепису населення, збирання відомостей про товариства і збори сільської молоді (вулиці, вечорниці, досвітки, складчини). Деякі з них були опубліковані з метою залучення якомога більшого числа добровільних і платних кореспондентів.

До речі, Дикарев першим з вітчизняних етнографів приділив таку увагу збиранню й обробці "народних балачок", вважаючи подібний матеріал особливо цінним для вивчення народної психології. Публікувалися вони переважно в "Етнографічному огляді": "Толки народа (в 1892 г.) о скорой кончине мира" (1894, № 2), "Толки народа: Антихрист, Мишиний царь, Гадюки" (1896, № 1), "Про царські загадки" (1896, № 4), "Народные толки в 1897 г." (1897, № 4), "Толки народа в 1899 г." (1900, № 1). У п'ятому томі "Етнографічного збірника" (Львів) побачила світ "Народна гутірка з приводу коронації 1896 року".

Від своїх кореспондентів М. Дикарев вимагав фонетичного запису текстів, що відображало його лінгвістичні інтереси, які сформувалися під впливом насамперед Бодуена де Куртене та О. Потебні.

Цикл робіт М. О. Дикарев присвятив описові свят кубанського народного календаря. Найбільша з них - "Різдвяні святки в ст. Павлівській Єйського oddілу, на Чорноморії"¹⁰. Того ж року в "Кубанських обласних відомостях" були надруковані дослідження про Масниці, Великий піст, а в 1897 році там само - порівняльний аналіз святкування Великодня в Україні і в Чорноморії. Одним із перших Дикарев почав записувати кубанські козачі казки та анекдоти¹¹. Йому ж належить честь першої публікації кубанських апокрифів¹².

Хто ж були його безкорисливі помічники? Імена деяких кореспондентів Митрофан

Олексійович називає в автобіографії: А. А. Субота ("З останнім у мене склалися братерські взаємини. Він надав мені багато досить цінного матеріалу"), його 13-літнього сина Трохима, рядовий запасу Харлампій Крамолуцький ("який пише багато і притому цікаві речі"), якийсь час із ним співпрацював П. С. Плугатир, у Катеринодарі постійним помічником був писар обласного Правління О. Ю. Півень, в останні роки життя вченого до збору матеріалів дуже активно підключився брат Тарасевського 13-літній Тихон, учень Воронежської церковної регентської школи. "Крім того, - зауважує Дикарев, - у мене було кілька випадкових кореспондентів, яких не варто називати"¹³. Затим, спохопившись, називає свою матір, від якої записав багато цінних даних у жовтні-листопаді 1892 року. І, щоб не применшити власних заслуг, згадує свої дослідження в Катеринодарі в галузі дитячої психології і збір етнографічних відомостей від колишніх козаків у Псекупській військовій лікарні Катеринодарського відділу, де лікувався влітку 1899 року.

Зібраними матеріалами М. О. Дикарев завжди щедро ділився з іншими дослідниками, наприклад з Б. Грінченком. А коли побачив у О. Півневі ревного збирача козачих "нісенітниць", то не тільки передоручив йому цілком цей фольклорний напрямок, а й передав усі зібрані до того зразки цього жанру. Треба зауважити, що Півень виправдав покладені на нього надії, опублікувавши до своєї еміграції в 1920 році майже три десятки збірників записів і обробок кубанського фольклору. Вже перебуваючи за кордоном і згадуючи свого вчителя, Олександр Юхимович назве його кращим з людей, яких він коли-небудь знав.

У 1898 році Митрофана Олексійовича призначили архіваріусом Кубанського військового архіву. У 1899 році він стояв біля витоків створення Товариства аматорів вивчення Кубанської області, був його першим секретарем. Виснажлива праця повільно, але невідворотно підривала сили вченого.

Помер М. О. Дикарев 14 листопада 1899 року, коли йому минуло усього лише 45 років від нефриту нирок. Ховали подвижника на військовий кошт. За труною ішли співробітники і земляки. На могилі не виголошувалось промов, лише чотири вінки: "Від чиновників Обласного Правління", "Від редакції "Кубанських обласних відомостей", "Від завідувача військовим історичним музеєм Т. Живило" і "Від українців земляку М. О. Дикареву" засвідчили повагу, якою користувався покійний у кубанському суспільстві.

За кілька років до своєї смерті вчений почав непокоїтися про долю зібраних ним матеріалів. Звичайно, йому хотілося побачити праці свого життя опублікованими. Він навіть розробив спеціальний план видання з "8 окремих томів". За змістом він передбачав розподілити томи таким чином: "...т. 1 - народний календар; 2 - дитяче життя; 3 - життя молоді; 4 - родина і суспільство; 5 - народний світогляд; 6 - весільні і шлюбні обряди; 7 - казки, пісні, прислів'я і приказки (м[оже] б[ути] і 2 томи); 8 - їжа, одяг та ін. етнографічні відомості"¹⁴.

Розуміючи цінність накопиченого ним наукового матеріалу, М. О. Дикарев обговорює з друзями його можливу долю після своєї смерті. У листі до О. Кониського від 24 липня 1895 року читаємо: "Великий жаль, що не довелося побачитися з Вами; треба було порадитися в пильній справі. Не знаю, чи сього року, чи мабуть, певніш 96, буде 20 літ моєї - хоч і не дуже показної - літературної діяльності. Недолюблюючи всіляких "обрядів", з якими обходять усякі ювілеї, я хотів би зазначити сі роковини, відписавши свою літературну спадщину, яка є і буде, і всі зібрані наукові матеріали Науковому товариству імені Шевченка"¹⁵.

Це побажання було виконане. На прохання спадкоємиці, удови брата вченого Уляни Іванівни Дикаревої, папери перед відправленням до Львова розбирав редактор "Кубанських обласних відомостей" Лук'ян Мельников. В архіві, що залишився, він виявив близько 10 рукописних томів, з яких половина вже була підготовлена до видання. Серед інших паперів Мельников знайшов два зошити виписок з архівних справ, що підлягали списанню. Він вирішив, що ці виписки не становлять інтересу для НТШ, і залишив їх собі, опублікувавши через десятиліття "у скороченому викладі або власному переказі" у журналі "На Кавказі". Інші матеріали, у тому числі заготовки до українського словника й особиста бібліотека покійного, були відправлені в Галичину.

М. Дикареву, якому не завжди таланило при житті, нарешті пощастило після кончини. Адже розбирати його архів Товариство доручило самому І. Франку, вченому енциклопедичного розмаху. Тому вже через три роки окремим шостим томом у серії збірників філологічної секції НТШ, з передмовою і під науковою редакцією І. Франка, вийшли "Посмертні писання Митрофана

Дикарева з поля фольклору і мітології"16.

Франко розділив отримані матеріали на три групи. До першої він включив заготовки для словника, оцінивши їх лише як первісний начерк, який не підлягає публікації. Усі картки він передав у бібліотеку Товариства з умовою забезпечити вільний доступ кожному, хто хотів би з ними попрацювати. До другої групи І. Франко відібрав роботи М. Дикарева з лінгвістики. Більшість із них присвячена проблемам фонології. Їх він також вважав недостатньо опрацьованими для рекомендації до друку. Увагу ж його привернули статті і фрагменти з фольклору і міфології, які і були включені до згаданого посмертного тому, куди ввійшли "Знадоби до української народної ботаніки", "Дещо про вербу яко символ в українській пісні", "Кого треба розуміти під Рахманами й ідентичними їм русалками", "Великий бог Микола", "Мітологічні уривки", "Пояснення до колядок", "Уривки з греко-слов'янської мітології".

У передмові до книги І. Франко дав коротку, але дуже вичерпну і точну оцінку всього зробленого М. Дикаревим у галузі етнографії і фольклористики. Нагадавши читачам, у яких неймовірно тяжких умовах довелося трудитися нашому самоукові (безсистемність і хаотичність отриманих знань, підневільна убога праця за шматок хліба, мертве й апатичне оточення глухої провінції), він закликає гідно поцінувати ті золоті зерна справжнього наукового знання, яких все-таки так багато в його роботах. Лише після такого застереження Франко вказує на "Ахіллесову п'яту" Дикарева-ученого: недосконалість його наукового методу, який він некритично сприйняв від обох своїх великих учителів, О. Потебні й О. Веселовського, і не зміг перейняти того, що робило їх великими і що набувається виробленням власного критичного методу. "Дикарев перейняв від них річ найнебезпечнішу - потяг до уподібнювань і ототожнень, близьку до ексцесу, до занедбання елементарних вимог наукової методи, яка поперед усього велить розрізнявати речі хоч на око подібні, але сплоджені місцевостями, ріжним часом, ріжними культурними колами"17. В роботах М. Дикарева впадає в око їхня надмірна переобтяженість (у дусі некритично сприйнятого ним компаративного методу) усілякими паралелями з усіх відомих йому мов, особливо класичних. Це був шлях у нікуди, плавання в морі "без берегів". Ось чому, зауважує І. Франко, більша частина його робіт залишилася в уривках.

Ім'я М. О. Дикарева (але поки лише ім'я) повернуте кубанцям уже після занепаду комуністичного всевладдя. З 1995 року в Краснодарі проводяться Дикаревські читання, присвячені щорічному підведенню підсумків фольклорно-етнографічних досліджень етнічних культур Кубані. У збірниках читань регулярно публікуються доповіді, присвячені тим чи іншим питанням вивчення життя і наукової діяльності вченого, а в рецензіях на них постають нові актуальні проблеми "дикарезнавства, що зароджується"18.

Коли б Дикарев, подібно до М. Горького, став на письменницьку стежу, визначення "самоучки" надало б його сходженню романтичного ореолу. Але він обрав професію етнографа, а в науковому середовищі, як відомо, найбільше цінується висока освіченість і професіоналізм. І все-таки репутація невтомного трудівника й ентузіаста здобула йому повагу сучасників і вдячну пам'ять нащадків.

Сам Митрофан Олексійович, підводячи життєві підсумки, незадовго до смерті писав: "Я ніколи не гнув рабськи спину, не запобігав перед начальством, а сподівався досягти суспільного становища тільки чесною працею. А оскільки на службі російській сама по собі праця по совісті часто не особливо високо цінується, то мої два достоїнства приречені тільки вірити і чекати"19.

1 Дикарев М. О. [Автобіографія] / Публ. і ком. В. К. Чумаченка // Дикаревські читання (8). - Краснодар, 2002. - С. 130-141.

2 Там само. - С. 140-141.

3 Кониський О. Я. До життєпису М. О. Дикарева // Літературно-науковий вісник. - 1900. - Т. 12. - Кн. X. - С. 16.

4 Дикарев М. О. [Автобіографія]... - С. 134.

5 Дикарев М. А. Очерк Воронежского мещанского говора с украино-русским наречием // Дикарев М. А. Воронежский этнографический сборник. - Воронеж, 1891. - С. 1-60.

6 Кониський О. Я. Вказ. праця // Літературно-науковий вісник. - 1900. - Т. XII. - Кн. X. - С. 17.

7 Інститут ім. Т. Шевченка НАН України. Відділ рукописів. - Ф. 77. - № 174. - Арк. 1-2.

8 Дикарев М. К вопросу об изучении растительности Кубанской области // Кубанские областные

ведомости. - 1893. - № 70, 76.

9 Дикарев М. Заметки по истории народной ботаники // Этнографическое обозрение. - 1899. - № 1-2. - С. 1-57.

10 Крамаренко М. (Дикарев М.). Різдвяні святки в ст. Павлівській Єйського одділу, на Чорноморії // Етнографічний збірник". - Львів, 1895. - Т. 1. - С. 1-24.

11 Дикарев М. Чорноморські народні казки й анекдоти // Етнографічний збірник. - Львів, 1895. - Т. II. - С. 1-50.

12 Дикарев М. Апокрифы, собранные в Кубанской области // Юбилейный сборник в честь В. Ф. Миллера. - М., 1900. - С. 78-99.

13 Дикарев М. О. [Автобіографія]... - С. 137-138.

14 Там само. - С. 138.

15 Кониський О. Я. Вказ. праця // Літературно-науковий вісник. - 1900. - Т. XII. - Кн. XI. - С. 85.

16 Посмертні писання Митрофана Дикарева з поля фольклору і мітології / І. Франко. - Львів, 1903. - VII. - 258 с.

17 Там само. - С. VIII-IX.

18 Чумаченко В. К. Архив А. Конисского как источник для изучения жизни и творчества М. Дикарева // Дикаревские чтения (8). - Краснодар, 2002. - С. 3-8; его же: К реконструкции архива М. А. Дикарева: новые открытия // Итоги фольклорно-этнографических исследований культур Кубани за 1998 г. - Краснодар, 1999. - С. 3-7; его же: К биографии М. Дикарева // Итоги фольклорно-этнографических исследований этнических культур Кубани за 1995 г. Дикаревские чтения (2) п. Джубга, 1996. - С. 3-7; его же: М. А. Дикарев и книгоиздательская деятельность украинского книгоиздателя Б. Д. Гринченко // Итоги фольклорно-этнографических исследований этнических культур Кубани за 1997 г. Дикаревские чтения (4). - Белореченск, 1998. - С. 3-6; его же: Письма А. Пивня М. Дикареву как источник по истории кубанской этнографии и регионального книжного дела // Дикаревские чтения (9). - Краснодар, 2003. - С. 3-11.

19 Дикарев М. О. [Автобіографія]... - С. 141.